

BATI GÖKTÜRKLERİN BAŞKENTİ: MİÑ BULAK

МИН-БУЛАК – СТОЛИЦА ЗАПАДНЫХ ГЕКТИОРКОВ

WEST GOKTURK'S CAPITAL: MİÑ BULAK

[Yıl: 1, Sayı: 1, Kış 2008, s. 95-125.]

Prof. Dr. Bekir DENİZ*

ÖZET

Bugün Orta Asya'da bulunan ve yeri bilinen eski Türk şehirlerinin sayısı oldukça azdır. Batı Göktürkler döneminden kaldığını bildiğimiz şehir de yok gibidir.

Tarihi kaynaklarda Batı Göktürklerin başkenti Miñ Bulak'ın adı ve yeri bilinmekle beraber, bugüne kadar nerede olduğu tespit edilebilmiş değildir. E. Chavannes haricindeki Batılı tarihçilerin hemen hepsi de Miñ Bulak'ın Altay Bölgesinde olduğunu iddia etmekteydi.

2004 yılında Kazakistan'da araştırmalar yaptığımız bir yıl içinde Miñ Bulak'ın bugünkü Kazakistan topraklarında olduğunu düşünerek araştırmalar yaptık. O dönemde Çimkent ve Jambul (Taraz) Oblusu sınırlarında adı Miñ Bulak olan üç yer tespit ettik. Ancak, anılan yerlerin hiç biri de tarihçilerin söz ettiği Miñ Bulak'a benzemiyordu ve Türk şehri kavramlarına da (sulak, otlak ve korunaklı) uymuyordu.

2006 yılında merkezi Almatı'da bulunan A. H. Margulan Adındaki Arkeoloji Enstitüsü'nde görevli Dr. Ayman Dosimbayeva ile tanıştık. Kendisine bu düşüncemden söz ettim ve Miñ Bulak'ı aradığımı söyledim. Kendisi 1985 yılından buyana hem Merke sınırında bulunan Miñ Bulak'da, hem de Çu Avdanı'nda, Batı Göktürklerin yerleşim alanı içinde kalan Caysan Bölgesi'nde 1987 yılından beri araştırma ve kazı yaptığını ifade etti.

Bizi çok heyecanlandıran bu haberin ardından 2007 yılında Sayın Dosimbayeva'nın davetiyle 2007 yılı Ağustos ayında, bir aylığına tekrar Kazakistan'a gittim. Her iki kazıyı da yerinde görme ve inceleme fırsatı buldum. Kendisinin ifadesiyle, "Miñ Bulak'ı Türkiye'den ilk defa gören Türk bizdik". Bu bildiride Miñ Bulak'ı, yerinde yaptığımız araştırmada elde ettiğimiz bilgilerle, Türkiye'de ilk kez tanıtmaya çalışacağız.

Anahtar Kelimeler:

Miñ Bulak, Batı Göktürkler, Çu Havzası, Yedi Su, Taraz.

---

* Akdeniz Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Geleneksel Türk El Sanatları Bölümü / Antalya-TÜRKİYE

РЕЗЮМЕ

Сегодня довольно мало известно мест расположения тюркских городов в Средней Азии. Информации о сохранившихся со времен западных гектюрок городов практически нет.

Несмотря на то, что в исторических источниках указано название столицы гектюрок – Мин Булак и ее место нахождения, до сегодняшнего дня точное место города не установлено. Кроме Э.Чаваннеса, практически все западные историки утверждают, что Мин-Булак находился в Алтайском районе.

В 2004 году, в Казахстане нами было проведено годичное исследование, обусловленное предположением, что Мин-Булак находился на территории современного Казахстана. Тогда, в границах областей Чимкент и Жамбул мы нашли три места с названием Мин-Булак. Однако ни одно из указанных мест не было похоже на описываемый историками Мин-Булак и, кроме того, не соответствовало тюркскому городу (наличие источника воды, пастбища, защищенного места).

В 2006 году мы познакомились с доктором Айман Дошимбаевой, сотрудницей Института археологии им. А.Х.Маргулана. Я рассказал ей о своих предположениях и о поисках Мин-Булака. Сама она с 1985 г. ведет раскопки и исследования города Мин-Булак в районе Мерке и Чу Авдвны, а с 1987 г. в районе Джайсан занимается изучением древнего места расселения западных гектюрок.

Эта новость привела нас в восторг и в 2007 г, по приглашению уважаемой Дошимбаевой я снова поехал на месяц в Казахстан. У меня была возможность посмотреть и исследовать обе археологические площадки. Как сказала А.Дошимбаева – «Мы первые гости из Турции, кто увидел Мин-Булак». В данном докладе мы постараемся впервые в Турции представить информацию, полученную из исследований проведенных в Мин-Булаке.

Ключевые слова:

Мин-Булак, западные гектюрки, бассейн Чу, Йеди Су, Тараз

I-GİRİŞ :

Güney Kazakistan'da, merkezi Taraz olan Jambıl Oblusu'nda (eyalet), Taraz ile Merke arasında, Batı Göktürk, Karluk, Türgiş, Oğuz ve Karahanlı döneminden kalma günümüze töbe (tepe-höyük) halinde gelebilmiş çok sayıda eski şehir (kala) kalıntısı, türbe, kurgan denilen oda mezarlar ve bunların üzerine dikilmiş taş heykeller (tas müsün = balbal) mevcuttur.

Taraz ile Merke arasında kalan topraklar, İlkçağdan buyana, Talas ve Çu Nehri tarafından sulanmaktadır. Tüm bu alanlar tarihte Çu Havzası diye anılır. Bu bölge İlk ve Ortaçağda Türklerin en yoğun

yaşadığı yerleşim yeri ve tarım alanıydı¹. Daha doğuda bulunan Almatı Oblusu sınılarındaki İli Nehri ve Lepsi Çayı'nın döküldüğü Balkaş Gölü'nün de bulunduğu tüm bu topraklara tarihte Yedi Su Bölgesi (Kazakça: Jeti Su) denilmektedir². Ruslar tarafından Semireçye (Yedi Su) diye de isimlendirilen ve kimi Türk Tarihçiler ve Türk Sanat Tarihçileri tarafından da, belki anlamını bilmedikleri için bazen aynı şekilde adlandırılan bölge bir tarım havzasıdır. Türk tarihinde, “Batı Türkleri” diye anılan, İlk ve Orta Çağ'da, Orta Asya'nın Batı ve kuzey taraflarındaki, pek çok Türk Boyu'nun³ yaşadığı bu topraklar günümüzde de Kazakistan nüfusunun en yoğun olduğu bölgedir. Özellikle Çu Havzası'nın büyük bir bölümünü bugün de, Kazakların yanı sıra, bölgeye sonradan yerleştirilen Ahıska ve Azerbaycan Türkleri meydana getirmektedir. Kazak resmi kayıtlarında ve halk arasında da tüm bu halklara Türk denilmektedir.

Balkaş Gölü civarı ile bu göle dökülen İli Nehri ve Lepsi Çayı çevresi “Batı Türkleri veya Kuzey Türkleri” diye anılan Karluklar (Ko-lo-lu) ve Usunlar'ın (Wu-sun), daha Batıda yer alan Talas ve Çu Nehri civarı da Batı Göktürk, Türgiş ve Oğuz Boylarının vatanıydı⁴. Günümüzde de Talas ve Çu Nehri'nin kolları, çöküntüler üzerine inşa edilmiş, küçük barajları beslemektedir. Bu verimli arazi, Kırgızistan yönünde, Kazakistan'ı Kırgızistan'dan ayıran Alatau (Aladağlar) ile kesilir. Bölgenin en yüksek dağ sırası olan Alatau Merke yakınlarında yaklaşık 3.500-4000 metre yüksekliğe erişir. Taraz merkezi ile buna bağlı Merke, Talas ve Çu Avdanları (ilçe) bölgenin en büyük yerleşim yerleridir⁵.

Merke İlk ve Ortaçağda Batı Türkleri'nin yaşadığı önemli bir şehirdi. Bugün şehrin ortasındaki İlkçağ'dan kalan şehir harabesi (töbe) bunu doğrulamaktadır. Ayrıca şehir, bugün Kırgızların kendi toprakları üzerinde bulunduğunu söyledikleri Balasağun (Tokmak) veya Kazakların Balasağun olduğunu iddia ettikleri bugünkü Ak-Töbe harabeleri⁶ ile, İli ve Lepsi Nehirleri'nin döküldüğü Balkaş Gölü yol güzergâhı üzerindeydi; Merke Orta Çağda da Taşkent (Şaş) ve Türkistan üzerinden Taraz'a, buradan da Kulan yoluyla Merke ve Aspara'ya, daha sonra da Çin'e ulaşan ana ipek yolu üzerinde yer almaktaydı⁷. Ayrıca, Türklerin İslâmiyet'le ilk tanıştığı, Arapların Türklerin yanında yer aldığı, Türklerle Çinliler arasında meydana gelen Talas Savaşı da (751), bugün Kırgızistan Topraklarında kalan, ancak Taraz'a 12 km. mesafedeki, yaklaşık yarım saat uzaklıkta bulunan ve Taraz'dan çıplak gözle görülebilen Atlah-Juvan Töbe denilen yerde meydana gelmişti⁸.

Türkçe'de “merkez” anlamına gelen Merki-Merke bugün bir ilçe olmasına rağmen eskiden beri, Bişkek-Almata-Taraz yolu

kavşağında yer almaktadır ve Güney Kazakistan'ı Kuzey Kazakistan'a (buradan da Rusya'ya ve Çin'e bağlamaktadır), Güney ve Kuzey Kazakistan'ı Kırgızistan'a bağlayan kervan yolları üzerinde bulunmaktaydı. Arapların bölgeyi istila ettikleri dönemlerde (önce Abbasiler daha sonra da Samanoğulları), özellikle Balasagun'u Taraz, İsficâb (Sayram), Otrar ve Şaş'a (Taşkent) bağlayan yollar üzerinde bulunması bakımından çok önemli bir ticaret merkeziydi. Bu nedenle bölge Türk-İslâm geleneğinin yayıldığı ilk Türk bölgelerinden birisidir. Hafif engebeli bir arazide kurulan Merke Kırgızistan sınırında yer aldığı için, bugün de canlı bir ticaret hayatına sahiptir. Fakat günümüzde Taraz ve Almatı gibi iki büyük şehir arasında kaldığından eski canlılığını ve önemini yitirmiştir. Sadece Taşkent ve Türkistan Üzerinden gelen ve Almatı'ya ulaşan yol kavşağında bulunduğu ve Güney Kazakistan'ın Kırgızistan'a giriş kapısı olduğu için önem arz etmektedir.

Hudûd el-âlem'de verilen bilgilere göre Merke, Batı Göktürklerden sonra, X. yüzyılda "Karluklara ait bir kasabaydı ve Mîrkî adıyla anılıyordu. Tüccarların uğradığı bir köydü. Kulan ile Merke arasında üç Halluh (Karluk) kabilesi bulunmaktaydı. Bunlar Bistân, Haym ve Barig adını almaktaydı"⁹.

Merke ve çevresi Ortaçağda Batı Göktürklerin yerleşim alanıydı: Batı Göktürklerin başkenti Miñ Bulak da bugünkü Merke sınırlarında bulunmaktaydı. Bugüne kadar Miñ Bulak'ın yeri bilinmiyordu. Ancak, merkezi Almatı'da bulunan A. H. Margulan Adındaki Arkeoloji Enstitüsü'nde görevli Dr. Ayman Dosimbayeva 1985 yılından buyana hem Merke sınırında bulunan Miñ Bulak'da, hem de Çu Avdanı'nda, Batı Göktürklerin yerleşim alanı içinde kalan Caysan Bölgesi'nde 1987 yılından beri araştırma ve kazı yapmaktadır¹⁰. Her iki kazı da Kazakistan'da belki sadece bilim çevrelerinde anılan yıllardan beri bilinmesine karşılık, Türkiye'de tanınmıyordu¹¹. Sayın Dosimbayeva'nın davetiyle 2007 yılı Ağustos ayında her iki kazıyı da yerinde inceleme fırsatı bulduk; kendisinin ifadesiyle, "Miñ Bulak'ı Türkiye'den ilk defa gören Türk bizdik". Bu bildiride Batı Göktürklerin Çu Havzası'nda yerleştikleri Caysan Bölgesini ve burada bulunan Batı Göktürk dönemi eserlerini bir başka makalede tanıtmak üzere¹², konu dışında tutarak, sadece Miñ Bulak'ı, yerinde yaptığımız araştırmada elde ettiğimiz bilgilerle, Türkiye'de ilk kez tanıtmaya çalışacağız¹³.

II- BATI GÖKTÜRK DÖNEMİ'NİN KISA TARİHÇESİ ¹⁴:

Batı Göktürkler bugünkü Güney Kazakistan'da Aral Gölü çevresi, Sirderya Boyları ve Çu Havzası'nda hüküm sürmüşlerdi. Daha sonrasında aynı topraklar Türgişler, Karluklar, Oğuzlar ve Karahanlıların vatanı haline gelmiştir. Moğolların bölgeyi yakıp-yıktağı XIII. yy.'a kadar da bu özelliğini devam ettirmiştir.

Tarihçilerin verdiği bilgilere göre Çu havzası tarihin ilk çağlarında Türk boylarının elindeydi: "Hunlulardan sonra Türk toplulukları Tabgaçların etrafında birleşmişti. Onların peşinden de, Hunluların neslinden gelen ve Aşina ailesine mensup Gök Türkler (Kök Türkler) Türk birliğini sağlamıştı"¹⁵.

Yine tarihçilerin ifadesine göre, "Tarihte, teşkilatsız ve dağınık haldeki Türk topluluklarına Tölesler denilmektedir"¹⁶: 460 Yıllarında Juan-Juanların hakimiyetinde bulunan ve Altay Dağları çevresinde yaşayan Göktürklerin başında Bumın Kağan (542-552) bulunuyordu. Göktürkler 545 Yıllarında demircilikle ve ticaretle uğraşıyorlardı. 546 Senelerinde Batı-Tabgaçlarla (Kuzey-Tabgaçlar) kız alıp-vermek suretiyle akrabalık kurmuşlar ve 552 yılında Juan-Juanları yenen Bumın Kağan İl-Kağan unvanını alıp Ötüken'i merkez yapmıştı. Oğuzlar, Uygurlar, Töles boyları, Altaylarda yaşayan Karluklar, Sayan Bölgesi'ndeki Kırgızlar ve batıdaki Türgişler bu birliğe katılmıştı. Bir süre sonrasında Bumın Kağan ülkesinin batı kanadının yönetimini yani On-Okklar'ın idaresini kardeşi İstemi Kağan'a (552-576) vermiş ve 552 Senesinde de ölmüştü. Yerine, devletin Batı kanadının yönetimini verdiği İstemi Kağan, daha sonra da Kara Kağan (552-553), Mo-kan (Mukan) (553-572) ve Taspar (Tapar) Kağan (572-581) geçti. Bundan sonrasında başa geçen Işbara Kağan (582-587) döneminden itibaren devlet zayıflamaya başladı"¹⁷.

"Kutlug (İlteriş) (öl. 691), 645-650 arasında doğduğu kabul edilen Tonyukuk ve Kapgan Kağan döneminde Göktürkler yeniden toparlandılar ve İkinci Göktürk Devleti için verdikleri mücadelelerde büyük başarılar elde ettiler: İlteriş Kağan'ın oğulları Bilge Kağan (683-734) ve Köl Tigin Kağan (684-731) zamanında ise altın çağını yaşadılar. Bilge Kağan'ın ölümünden sonra da oğulları devlet yönetiminde başarı sağlayamadı ve 735-741 tarihlerinden sonra Göktürk Devleti dağılmaya başladı"¹⁸.

Tarihi kaynaklarda Batı Göktürk Devleti'nin sınırları çok açık bir şekilde belli değildir; "...başkentten, kuzey batıya doğru 7 bin il mesafede" ve Yen-ch'i (Karaşar)' den 7 gün kuzeybatıya gidildiğinde, o'nun güney merkezine varılır. Oradan tam kuzeye doğru

yüründüğünde kuzey merkezine ulaşılır” şeklinde tarif edilmektedir¹⁹. Bazı tarihçiler bunu “...Bumin Avarları yendikten sonra, bu imparatorluğun yerine sahip olur, Kağan unvanı alır ve hemen (552) Kuzey Moğolistan’da nehirler bölgesine, tam olarak Ötüken Dağı’nın kutsal ormanına yerleşir. Bu yer değiştirme Tu-kiu’lerin (Türklerin) bozkır imparatorlukları geleneğini kabul etme, Hiong-nu’ların ve Avarların ardılı olma, bunların yerleştikleri topraklara yerleşme isteklerinin göstergesidir” şeklinde açıklar²⁰.

Batı Göktürk Kağanı İstemi Kağan (552-576) 568 yılında “Bizans elçisi Zemarkhos’u Göktürkçe’de Altındağ anlamına gelen Ek-Tag’daki (Altın Dağ)²¹ merkezinde kabul etmişti”²². “Bu görüşmede Türk Yabgusu İstemi Kağan ile Bizans elçisi arasında Sasanilere karşı bir ittifak tesis edilmiş ve 571 yılında, 20 yıl kadar sürecek olan Sasani-Bizans çatışması (571-590) başlamıştı²³. Bunun ardından da Zemarkhos (Zémarque) beraberindeki Türk elçisi Tamga-Tarkan ile birlikte Bizans’ı ziyaret etmişti. Bunu, sekiz yıl sonrasında, İstemi Kağan’ın 576 yılında ölümünden sonra”²⁴, başa geçen oğlu “Tardu (Ta-tu) zamanında, Valentinus başkanlığındaki Bizans elçilerinin gelişi takip etmişti. Tardu’da babası gibi, elçileri yine Ek-tag’daki (Ek-Tag=Ak Dağ) kabul etmişti”²⁵.

Macar tarihçi L. Lıgeti’nin anlattıklarına göre²⁶, “Maniakh (Maniaş) adındaki bir Sogd’lunun başında bulunduğu Göktürk elçileri Bizans’a elçi olarak gönderilmiş ve Bizanslılar tarafından hoş karşılanmıştı. 568 yılında II. Jüstinus’un seçtiği Çukurovalı Zemarkhos başkanlığındaki Bizans elçisini Maniakh’in rehberliğinde Batı Göktürk hakanına elçi olarak gönderilmişti: Bizans elçisi Batı Göktürk topraklarına geldiğinde Ektag’daki (Altındağ) Yabgu’nun huzuruna götürüldü: İlk kabul töreni öyle taştan yapılmış bir sarayda değil, kocaman bir çadır içinde geçmişti.

“Yabgu süslü ve altın yaldızlı bir taht üzerinde oturuyordu; tahtın tekerlekleri bile vardı ve icabında önüne at koşulabiliyordu. Elçiler Sızabulos’u lâzım gelen saygı ile selâmladılar, kendisine sunulan armağanları bu işe memur ettiği adamlar derhal teslim aldılar. Bundan sonra Zamarkhos iki memleket arasında samimi dostluğu belirten kısa bir nutuk söyledi. Kağan buna aynı anlamda sözlerle cevap verdi. Arkasından elçilerle Kök Türk devlet adamları ziyafet sofrasına oturdular ve neşe içinde akşama kadar beraber kaldılar. Kök Türkler ziyafette şarap da vermişlerdi ama bu, bildiğimiz üzüm şarabı değil, öyle şıra gibi bir çeşit barbar içkisi idi çünkü onların memleketlerinde üzüm yetişmez. Akşam herkes misafir edildiği yere döndü. Ertesi gün başka, daha süslü bir çadırda toplandılar, onun içi de ipek halılarla döşeli, heykelciklerle donanmış idi. Kağan som

altından yapılmış bir kerevet üzerinde oturuyordu; çadırın ortasından altın güğümler, ibrikler ve başka kaplar yan yana dizilmiş duruyordu. İçki âlemi yine başladı, arada eski Kök Türk adetine uyararak, devlet adamlarından kâh biri, kâh öteki kadeh kaldırıyordu. Bu âlem de akşama kadar sürdü. Üçüncü gün yine başka bir çadırda buluştular; bu hepsinin en süslüsü idi. Ağaç direkler altınla kaplı olduğu gibi, altın yıldızlı kerevetin üzerine altın işlemeli dört yastık atılmıştı. Bu çadır-sarayın ön avlusunda gümüş sahanlar, gümüş tepsiler, gümüş heykelcikler gibi hep gümüş eşya yüklü arabalar duruyordu. Bizans elçisi, gördüğü bu eşyanın güzelliğinden, Bizans zevkinden hiç bir zaman geri kalmayan bu ihtişamdan takdirle bahseder. Anlaşılan Kök Türkler Bizanslıları hazine çadırına tesadüfi olarak götürmemişler ve bununla gerçekten hedeflerine ulaşmışlardı, çünkü Kök Türk kağanının gözler kamaştırıcı servetini gördükleri vakit hayranlıkları son haddini bulmuştu.

Zemarkhos'un yanında heyet üyelerinden yalnız yirmi kişi kadar kaldı; ötekiler, kağanın emriyle Kholyatalar memleketinde beklediler. Kağan Bizanslıların hepsine hediyeler verdi. Zemarkhos ayrı bir lütuf nişanesi olarak bir Kırgız cariyeye de kondu (Bunu L. N. Gumiliev'de doğrular²⁷).

Zemarkhos'la Sizabulos belli edilen bir günde Acemistan yolculuğuna çıktılar. Yolda Talas denilen bir yerde Acem elçisiyle karşılaştılar ve hemen durup orada görüşmelere başladılar...."²⁸.

Fransız tarihçi E. Chavannes'in anlattıklarına göre²⁹, "Zémarque Dizabul'un (İstemi) yanına gelince onu otağında gerektiğinde bir atla çekilebilen iki tekerlekli altın bir tahtta oturur buldu. Otağ, baştan sona en güzel renklerle sanatkarâne şekilde alacalanmış ipek kumaşlarla süslenmişti. Elçiler üzümden yapılmamış, kırmızı veya Moğollarda âdet olan mayalanmış kısırac sütün olduğu belli yumuşak bir şarap ikram ettiler. Tarihçi, diğer günlerde Bizanslıların kabul edildiği diğer iki bölümü de tasvir etmektedir. Birinde heykeller, kağanın üzerinde uzandığı altın bir divan, sürahiler, ibrikler ve altın fiçiler, ikincisinde de altınla kaplı ahşap direkler, dört tavus kuşu üzerine oturan altın süslü bir yatak hayranlıkla seyrediliyordu. Girişteki arabalar gümüş yemek takımları ve gümüşten yapılmış hayvan resimleriyle doluydu. Bu resimlerin Bizans'ta bulunan benzerlerinden aşağı kalır bir yanı yoktu. Gerçek barbar olarak görmeye alıştığımız bu Türkler aslında zannettiğimiz kadar kaba değillerdi. Sadece kıymetli maden üzerine yansıtılan sanatları, değerleri bozulup paraya dönüştürülünceye kadar geçerli olan eşyalar yaratmıştır. Bu sanatın neredeyse tamamen kaybolmuş olmasının sebebi de budur. Bununla birlikte, çok kuvvetle muhtemeldir ki, bu

sanatın izleri Sibiryâ'nın güneyinde gün ışığına çıkarılıp günümüzde Ermitage Müzesi'nde saklanan birkaç altın kabartma süsleme içinde bulunabilir.

Dizabul (İstemi), Kırgız bir cariye verdiği Zémarque'ı Pers İmparatorluğu'na karşı başlattığı sefer sırasında refakatine aldı. Talas Nehri yakınında aynı ismi taşıyan ve gerek Çinli, gerekse Arap yazarlarca iyi bilinen şehirde mola verdiler...”.

“İstemi Kağan'ın ölümünden sonra Batı Göktürklerin başına oğlu Tardu geçti (576-603): Bu sırada Doğu Göktürklerin başında da Çinlilerin Şapo-liu dediği İşbara Kağan (581-587) bulunuyordu. Ancak Batı Göktürkler (On Oklar) kendisini tanımamışlardı. Bu da sonuçta iki imparatorluğun ortaya çıkmasını sağlamıştı³⁰. 598 Yılında Tardu Sasani ülkesi olan İran içlerine kadar yürüdü³¹. Sogd'ların bütün krallıkları Tardu'nun emrine girdi. VII. yüzyılda Çinlileri dize getirdi. Çinlilerden itibar ve saygı gördü. Büyük Göktürk imparatorluğuna soyunmuştu fakat Çin'in entrikaları sonrasında Töles boylarına yenildi, 603 yıllarında da T'u-yü-hun'lara sığınmak zorunda kaldı. Başa C'hu-lo, 600 Senesinde Çinlilerin desteğindeki K'i-min geçti. 603 yılında Ch'u-lo başa geçtiyse de başarılı olamadı. K'i-min'in 609 yılında Çin sarayında ölümünden sonra oğlu Shih-pi (609-619) geçti³². “611 yılında Ch'u-lo Kağan'ın Çinlilere bağlanması sonrasında başa Tardu'nun torunlarından She-kui geçti. Kısa zamanda dağınık boyları bir araya getirdi. Başkentini Kuca'nın kuzeyindeki San-mi-shan'a kurdu. Doğu Türkistan'dan Hazar Denizine kadar olan alanları ele geçirdi”³³. Bu sırada Doğu Göktürklerin başında İl-Kağan bulunuyordu. Çin'in başkenti Chang-an'ı birkaç kez kuşatan İl-Kağan 634 yılında esir düştüğü Çin'de öldü”³⁴.

576 Senesinde Valentinus başkanlığındaki Bizans elçiliği Ektağ'da (altındağ) Batı Göktürk yabgusu Tardu'yu (576-603) ziyaret etmişti: “Valentinus'un büyük hükümdarın yanında bir iş bitirip bitirmediği bilinmiyor. Ancak, ellerine fazla bir şeyin geçmediği tahmin edilmektedir. Bu sırada Kök Türkler tarafından Kırım'da bazı yerlerin fethedilmesiyle Kök Türklerle Bizanslılar arasında düşmanlık da başladı”³⁵.

“She-kui'nin ardından Batı Göktürklerin başına T'ong (T'ung) Yabgu geçti: T'ong Yabgu Talas Nehri Vadisinde oturuyordu”³⁶. “Kısa zamanda dağınık boyları topladı. Başkentini Kuca'nın kuzeyindeki San-mi-sahan'dan Taşkent'in kuzeyindeki Bing-Bulak (Ch'ien-ch'üan)'a nakletti”³⁷. Bazı tarihçilere göre de “Yazı Yıldız Vadisi'nde, kışı Issık Köl kıyılarında geçiriyordu”³⁸. Faruk Sümer bunu “T'ong-Şe-Hu Kağan'ın büyük karargâhı Sûyâb yakınlarında idi; Yazın Talas'ın 75 km. doğusundaki Bin Göl'e

gidiyordu. Selefi olan ağabeyi Şe-Koey Kağan'ın yazlık karargâhı ise Kuça'nın San-mi Dağı'nda bulunuyordu" diye yazar³⁹.

E. Chavannes'nin ifadesine göre⁴⁰, "She-kui (Şe-kui) Kağan döneminde, Batı Türkleri bir bolluk dönem yaşıyordu. 611 yıllarında Batı Türklerinin başına geçen Şe-kui Kağan, iktidarını oldukça genişletti. Altaylardaki Sir-Tarduşlar onlara bağlandılar. Kağanın otağı Kuça'nın kuzeyindeki San-mi Dağı'nda yani büyük bir ihtimalle Tekis vadisindeydi. Bizans elçilerinin dedesi Tardu ve büyük dedesi İstemi'yi ziyaret ettiği yer olan Ektağ'ı esasen bu bölgeye yerleştirme gerektiğini belirtmiştik. T'ung-şe-hu yani Şe-kui'nin kardeşi T'ung Yabgu 618'den daha önce bir tarihte o'nun yerine geçti. Wu-sunların eski topraklarını yani Kunje, Tekis ve İli Vadilerini elinde tutuyordu ama o daha ziyade Evliya Ata'dan 150 li uzaktaki Min Bulak (Ch'ien-ch'üan)'da yaşamak hoşuna gidiyordu"⁴¹.

"Ünlü Çinli seyyah Hsüan-Tsang 629-630 yıllarında Turfan'dan İndus Nehri kıyısına kadar T'ong-Yabgu'nun himayesinde seyahat etmişti. Yine bir görüşe göre de "Yabgu O'nu Tokmak şehrinde kabul etmişti"⁴². "T'ong Yabgu 630 yılında amcası Bagatur tarafından öldürüldü. Batı Göktürkler bundan sonra birdaha toparlanamadılar. Çinlilerin T'ang Hanedanına bağlı halde varlıklarını sürdürdüler"⁴³.

Bazı tarihçilerin verdiği bilgilere göre de, "Çin'de Han Sülalesi döneminde (618-917) yayılmaya başlayan Budizmi daha da yaymak amacıyla yola çıkan ve Orta Asya'yı baştan başa geçip Hindistan'a ulaşan Çinli seyyah Hsüan-Tsang, muhtemelen 630 yıllarında ulaştığı⁴⁴ Göktürk ülkesinde büyük bir saygı gördü: Cing isimli gölün (muhtemelen Issık Göl) kenarındaki Suyab şehrine ulaştı ve orada Cabgu (mutemelen Yabgu) dediği Batı Kök Türk kağanı ile görüştü"⁴⁵.

"Hsüan-Tsang, Tokmak'ın 400 li batısında ve Talas'a 15 li mesafede, biri Çince, diğeri Türkçe "Bin Bolak" anlamına gelen Ch'ien -Ch'üan (Min Bulak) eya Bin-göl topraklarına ulaşmıştı. Burası Kağa'nın yaz aylarını geçirdiği en gözde yaylak idi. Burada evcil geyik sürüleri vardı ve onları öldürenlere ölüm cezası konulmuştu"⁴⁶.

Kaynakların ifadesine göre, yanındaki bir keşişin O'nun notlarını birleştirmek suretiyle yazdığı *Mémoires Sur Les Contrées d'Occident* (Batı Bölgesi Anıları) isimli kitabın da yazarı "Hsüan-Tsang⁴⁷ (Hüan-dzang) (Xuan Zang) anlata anlata bitiremediği Göktürk Yabgusunun yanında geçirdiği misafirliğinin ardından batıya doğru yoluna devam etti ve dört lılık bir yol alarak Kök Türklerin Bing-Yul dedikleri yere vardı. Bu tuhaf ad onların dilinde "Bin pınar" (Ming

Bulak) demektir. Esasen Binğ-Yul öyle ilçe büyüklüğünde bir arazi parçasıdır ki, üzerinde pek çok göl ve kaynak vardır ve şaşılacak zenginlikte, bol yapraklı yüksek ağaçlar yetişmektedir. Serinlik veren rutubetiyle büyük sıcaklarda pek hoş bir dinlenme yeridir. Bunun için Kağan da yazları burada geçirmeyi âdet etmiştir.

Binğ-Yul'dan yine yüzelli lilelik bir yol aldıktan sonra ilk konak yeri olarak Talas şehrinde dinlendi. Hüan-dzanğ'ın yolu Talas'tan güney-batıya sapıyordu. Buradan itibaren anlaşılan nüfusu daha sık bölgeye geliyordu, çünkü birbiri ardına büyük küçük, fakat çoğu ehemmiyetsiz şehirlerden geçiliyordu. Talas'dan şöyle tahminen 1600 li ötede bir çöle vardı; bu kum sahrasında yolun istikametini ancak telef olmuş hayvanların leşleri göstermekteydi. Daha bir beşyüz li'den sonra Semerkant'a ulaştı.....Bu müddet zarfında ne ot ne de su gördü ve nihayet İç Asya'nın meşhur Demirkapı'sına vardı.

Demirkapı'nın dar yolu sağdan soldan dik kayalıklarla devam eder. Yolun öte ucunda iki kaya duvarı arasına yerliler hakiki bir kapı da yapmışlar ve tabii kaleden içeriye Kök Türkler geçmesinler diye kapıya çanlar, çingiraklar takmışlar. Gece gündüz beklemekte idiler.

Fakat anlaşılan Kök Türklerin yayılmalarına bu fethedilemez istihkam da engel olamamış ki, Hüan-dzanğ Demirkapı'dan öteye geçip de bugünkü Kuzey-Afganistan'da bulunan Kunduz'a (Huo) vardığı zaman orada da Kök Türklere rastlamıştı. Cabgu kağanın en büyük oğlu Tardu Şad (Da-dü-şö) Kunduz'ta oturmaktaydı.....⁴⁸.

1099-1165 yılları arasında yaşayan ve Oğuzlar hakkında bilgi veren El İdrisi'ye göre, "...Batıda Aral Denizi, doğuda Şaş (Taşkent), kuzeybatıda Mugacar -Murgar Dağları arasındaki bir yerde yerleşen Oğuzların şehirleri çok sayıda idi ve kuzeyden doğuya doğru yan yana sıralanıyorlardı. Prensler fethedilmez dağlar ve sağlam kalelerde yaşıyorlardı ve yiyecek depoluyorlardı. Oğuzların başkentleri Hiam idi. Bu fethedilmez kale dağın tepesinde idi ve burayı ele geçirmek çok zordu. Oğuzlar orada sığınaklar yapıyorlar ve kendilerine yiyeceklerini temin ediyorlardı. Kuzeydeki Hiam'a karşılık güneyde Cacan şehri vardı. Bunlar küçük fakat sağlam şehirlerdi. Bunlar Mağra Nehri kenarında kurulmuşlardı. Bu nehrin kenarında yüksek dağlar ve kaynak sular vardı ve bu sular nehre kavuşuyorlardı"⁴⁹.

Bu dağın tepesinde Nucah ve Bağadah şehirleri yerliyordu. Onların arası bir günlük mesafedeydi. Bu dağın aşağısında da yine iki şehir vardı. Bunlar Daranda ve Darku idi. Bu iki şehir arasında da üç günlük mesafe vardı. Bu iki küçük şehirde pazarlar, elsanları ve mükemmel mallar vardı. Bu şehirler fethedilemeyecek kadar sağlam şehirlerdi. Şehirler her zaman karla kaplıydı. İnsanlar ekinleri

yetişmeden topluyorlar, bir sundurma altında, duman ile kurutuyorlardı. Çünkü çok yağmur yağıyordu”⁵⁰.

Gorguz Gölü’nün⁵¹ kenarında aynı isimli Gorguz, Cacan ve Dahlan şehirleri vardı. Dahlan kale gibi bir şehirdi. Şehrin hakanın büyük ordusu vardı. Arasına Taraz topraklarına baskın yapıyordu. Ayrıca bu bölgede Ruzan veya Rudan ve Garbian şehri yer alıyordu”⁵².

Günümüzde Kazak arkeologlar, El İdrisi’nin sözünü ettiği Hiam, Cacan, Daranda, Gorguz, Cacan, Darku, Ruzan-Rudan ve Garbian şehirlerinin Güney Kazakistan’da, Jambıl Oblusu sınırlarında, Çu Vadisinde, Han Tavları dedikleri Ekdağ (Altındağ) veya Aladağlar çevresinde yer aldığını, Han Tavların Batı Göktürk, Peçenek, Türkiş ve Oğuzların yaşadığı bir bölge olduğunu, Hanların bu dağın eteğindeki Hiam şehrinde tahta oturduğunu ve elçilerini de bu dağda veya Hiam’da kabul ettiklerini, bu nedenle Han Tav’ın Türkler arasında Kutsal sayılan dağlardan biri olduğunu iddia etmektedir⁵³. E. Chavannes⁵⁴, “Batı T’u-kûe (Türk) Kağanı Ç’u-lo T’ie-le (Töles) reislerini öldürünce, onlara bağlı olan insanlar isyan ederek, birbirlerine koşulup çekip gittiler. K’i-pi Ko-leng, İ-wu-çen mo-ho (baga) Kağan seviyesine kotarılarak otağını T’an-han dağına kurdu; Sie-yen-t’o İ-şi-po’ye ise Ye-tie Kağan unvanı verildi. O da otağını Yen-mo dağına kurdu” diyerek Tölesleri yenen (Bağa) Kağan’ın otağını “T’an-han dağına” kurduğunu belirtmektedir.

Aynı yazarın farklı bir isimle Türkçe’ye çevrilen aynı eserinde konudan şu şekilde bahsedilmektedir⁵⁵, “.40 li Batıda Soei-chei (Süj-âb) şehrine gelinir. “Bu şehir Tokmak’ın yerinde veya hemen yanında bulunmaktadır”. Şehrin kuzeyinde Soei-che Nehri vardır (Tchou nehri). Nehirden 40 li kuzeyde Kie-tan dağı bulunur. Burası 10 Boy⁵⁶ Kağanlarının (yani Batı Türk Kağanlarının) başbuğlarını atama geleneğinde adı geçen yerdir. ...Tokmak’ın batısında başlarında Tou-kiue’lere (Türlere) bağlı başbuğların bulunduğu pek çok şehir vardır”.

III- MIÑ BULAK

Türkiye’de yaklaşık 2004 yılına kadar Miñ Bulak’ın yeri tam bilinmiyordu: Tarihi kaynaklarda verilen tanımlar da yetersiz kalmaktaydı: 2003-2004 Yılında Kazakistan’da *Uluslararası Ahmed Yesevî Üniversitesi*’nde görev yaptığımız dönemde, Miñ Bulak’ın Kazakistan sınırlarında bulunduğunu düşünerek, araştırma yapmaya karar verdik; işe tarih kitaplarını tarayarak başladık. Ancak yeterli bir tanım göremeyince, araştırma yaptığımız alanlarda, köy köy dolaşıp, halkla konuşarak sonuca ulaşmaya çalıştık.

Güney Kazakistan topraklarında Çimkent ve Canbıl Oblusu (eyalet) sınırlarında Miñ Bulak adıyla anılan dört yerleşim yeri tesbit ettik: Bunlardan ikisi Çimkent, ikisi de Canbıl Oblusu sınırlarındaydı.

Birinci Miñ Bulak Çimkent Oblusu'nda, Türkistan'a 120 km. uzaklıkta, Baydibek Avdanı ortalığı (merkezi) olan Şayan merkezine (Çimkent) yaklaşık üç km. mesafede bulunan bir köydür (Miñ Bulak): Engebeli bir arazide, düz bir alanda kurulan köy sulak ve yeşillik bir görünüşe sahiptir. Tarıma elverişli ama Türklerin çoğalma yeri olabilecek, korunaklı bir yer değildir.

İkincisi yine Çimkent Oblusu'nda, Türkistan Şehri topraklarında, Türkistan'a 60 km. uzaklıkta, Şayan'a bağlı, Şayan-Türkistan arasında, ana yolun dışındaki tali bir yolla ulaşılan bir köydür (Miñbulak). Düz bir arazide kurulan köy münbit bir araziye sahip ancak başkent olabilecek korunaklı bir konuma sahip değildir.

Üçüncüsü Canbıl Oblusu merkezi (eyalet merkezi) olan Taraz şehri'nin güney batısında, Taraz'a 70 km. uzaklıktadır: Taraz'a bağlı Juvalı Avdanı'nda (ilçe), eski adı Burniya Silo (Burniya Köyü) olan bugünkü Mamoşılı Avulu sınırlarındadır: Taraz'dan Çimkent'e giderken, Çimkent-Taraz yolunda, Koşkar Ata Avulu (köyü) yolu kavşağına gelinmekte, bu yolun karşısındaki, Çimkent-Taraz yoluna paralel uzanan tali bir yolla, yaklaşık 10 km. sonrasında Mamoşılı Avulu'na varılmakta, buradan da tarlalar arasından, batı yönüne üç kilometre ilerledikten sonra Miñ Bulak denilen yere ulaşılmaktadır.

Franasız tarihçi Eduard Chavannes, "Arap coğrafyacılarından Ibn Hordadbeh'in İsficab (bugünkü Sayram) ile Talas arasında (Muhtemelen Taraz olmalı) bin kaynaklı bir bölgeden bahsettiğini; fakat burada sözü edilen yerin Min Bulak olmadığını, bahsi geçen Min Bulak'ın Talas ile Tokmak arasında olduğunu" söyler ki⁵⁷ bize göre, çok doğru bir tesbittir. Sözü ettiğimiz ve Juvalı Avdanı'nda olduğunu söylediğimiz Miñ Bulak muhtemelen Chavannes'nin bahsettiği Miñ Bulak ile aynı yer olmalıdır.

Adıgeçen yer halk arasında bugün de Miñbulak (Miñ Bulak) diye anılmaktadır. Günümüzde bir töbe (tepe-höyük) halindedir: Tiyeşan Dağları'nın başlangıcında, dağın eteklerindeki engebeli ama düz bir alanda kurulmuştur: Çevrede bol sayıda su kaynağı bulunmaktadır. Dağdan inen ve tüm ovayı suladıktan sonra aşağılardaki tarlalara akıp giden bir de büyük bir çay vardır. Höyüğün batı ucunda, tepeler üzerine kurulmuş bir mezarlık mevcuttur. Eski ve yeni mezarlarla, türbelerin yer aldığı bu mezarlık çok geniş bir alana yayılmaktadır. İrili ufaklı dere yataklarının böldüğü bu alanın hemen gerisinde, dağın eteğinde devam eden düz bir ova ilerlemektedir. Çok sayıda hayvanın otladığı bu alan ile, mezarlık ve höyük çevresinde bol

sayıda, parçalanmış ve çevreye dağılmış vaziyette, seramik ve çini parçaları bulduk. M. S. V-VI. yüzyıldan başlayarak XIII. yy.'a kadar çeşitli dönemlere ait bu seramik ve çini parçaları burada, toprak altında, büyük bir yerleşimin olduğuna işaret etmektedir. Ancak kazı yapıldıktan sonra bir sonuca varmak mümkündür.

Dördüncü Miñ Bulak ise makalemize konu olan ve muhtemelen kaynakların "Talas-ile Tokmak arasında"⁵⁸ diye işaret ettikleri Miñ Bulak'tır: Janbıl Oblusu merkezi (eyalet merkezi) olan Taraz şehrine bağlı Merke (Rus. Merki) Avdanı'nda (ilçe) yer almaktadır: Güney Kazakistan'da, eskiden Türklerin en yoğun olduğu, Çu ve Talas Nehirlerinin suladığı Çu Havzası'nda, Kazakistan ile Kırgızistan arasında sınır meydana getiren, denizden yaklaşık 3.500-4000 m. yükseklikteki Alatavların (Aladağlar)'nın üzerinde, Akkuduk ve Alaman Tepeleri çevresinde, iki ülkeyi birbirinden ayıran Karakıstak Çayı'nın iki yakasındadır. Alatavlardan inen Merki Çayı kıyısında kurulan Merki şehri Almatı'ya 350, Taraz'a 160, Kırgızistan'a 100 km. uzaklıktadır. Miñ Bulak ise Merki'ye 60 km. mesafededir. Ancak, yolunun çok bozuk olması nedeniyle araziye uygun bir araçla bile dört saatte ancak varılabilmektedir (Şek.1) (Foto.1-5).

Sn Dosimbayeva'nın da içinde bulunduğu bir ekiple, bir öğle sonu, saat 15-16.00 sıralarında Merke'den Alatavlar yönünde yola çıktık. Bazen ekili tarlalar, bazen de boş arazide yarım saatlik bir yolculuğun ardından Alatav'ların eteklerine ulaştık. Yolda İlkçağ Kurganları arasında dizilen taşlara benzeyen ki muhtemelen öyleydi, taş dizileri arasında ilerledik: Dağdan inen sol yandaki çayın kenarından dağa doğru tırmanırken sular kâh yolun üzerinden, kâh sağ yanından kıvrılarak dağa çıkan yolun güzergâhını tayin ediyordu. Daha tırmanışın ilk 10. km'sinden sonra, bu çevrede yaşayan insanların genişlettiği yol birdenbire patikaya dönüştü, bir süre sonrasında da dağların arasındaki eğri-büğrü dar yollara girdik (Foto. 1-3).

Döneminde muhtemelen bir atının ancak yürüyebileceği yol Sayın Dosimbayeva'nın söylediğine göre, "yol kazıya başladıktan sonra, 1987 yıllarında ancak bir otomobilin geçebileceği büyüklükte genişletilmişti. O tarihten bu yana da kazı başlangıcında her yıl düzeltiliyormuş". Ancak, bizim gittiğimiz dönemde yağmurlar ve dağdan inen sularla yol oldukça bozulmuş vaziyetteydi. Bazen iş makineleri tarafından traşlanmış yol üzerinden çıkan kaynak sularının meydana getirdiği çamur birikintileri, bazen de dağdan yuvarlanıp inen taşların üzerinde hopluya zıplaya arabayla üç saat sonrasında dağın dik yamaçlarına ancak ulaşabildik (Foto. 1-5).

Dağın başlangıcında derin vadiler halinde uzanan dağlar yükseldikçe düz ovalara dönüşmeye başladı: Önceleri, adeta taş molozlarıyla doldurulmuş dar yolların yerini kurumuş çimenlerin üzerinde ilerleyen araba tekerlek izlerine bıraktı. Bir süre sonrasında ise gerçekten pınarlarla sulanan dağın sırtındaki düz ovalara ulaştık. Kâh masa şeklinde görünen, kâh derin su yollarıyla bölünen dağın üzeri uçsuz bucaksız bir ova şekline büründü. Yazın ortasında kar kaplı tepelerden inen suların arasında, birbirinden 50-100 m. mesafelerle yerleşmiş kurganlar ve üzerlerindeki taş heykeller (balbal) bütün güzelliğiyle görünmeye başladı (Foto. 6-10).

Yolculuğumuzun son bir saat öncesinde; Alatavların tam orta yerinde iki parçaya bölündüğü, Kazakistan ile Kırgızistanı birbirinden ayıran Karakıstak Çayı'nın üstten görüldüğü en üst noktaya eriştik: Miñ Bulak Vadisi'ni üstten seyrettik. Düz ova halindeki dağların tepesine karşılık Miñ Bulak dört bir yandan dağlarla çevrilmiş geniş bir vadi halindeydi. Uzun ve geniş vadinin kuş bakışıyla seyretiliyor sayılabilecek bu noktadan bile vadinin tamamını göremedik. Bu nedenle de ancak fotoğraf makinesinin görebildiği alanı fotoğraflayabildik. Havanın çok soğuk olduğu bu noktada yanımızda hazır bulundurduğumuz kışlık elbiselerimizi giydik. Vadiye indiğimiz zaman da, karanlık basmasına ve akşam soğu çıkmasına rağmen, bu giysileri tekrar çıkartıp, daha ince elbiseler giymek zorunda kaldık (Foto. 4).

Yaklaşık saat 20.00 sularında dağın üzerinden, dört bir yanı dağlarla çevrili vadiye, kıvrımlar yaparak uzanan, dar toprak bir yolla indik. Tahminimize göre 30-40 km.'den daha uzun ve 5-10 km. enindeki vadi boş bir alan halinde uzanmaktaydı. Tarihi kaynaklarda⁵⁹ "200 li uzunluğunda" diye tanımlanan vadide ki her adım başında önümüzde yürüyen (uçmayan) keklük sürüleri, sağa sola kaçışan tavşanlar, avladığı tavşanı yiyen kartallarla karşılaştık. Vadinin başlangıcından kazı alanının bulunduğu yere, Karakıstak Çayı boyundaki yolda arabayla yaklaşık 45 dakikada ulaşabildik. İnişli çıkışlı yol kamp alanından sonra da dağların bitimine doğru uzanıp gitmekteydi. Burada kaldığımız iki gün içinde maalesef bu alanların tamamını gezme imkanı bulamadık (Şek.1-b) (Foto.1-4).

Ertesi gün ilk işimiz çevreyi gezmek oldu: Vadinin ortasından akan Karakıstak Çayı mevsim yaz sonu olmasına rağmen dolu bir şekilde akıyordu. Kıyıdaki izlerinden bahar aylarında ne kadar dolulukta aktığı anlaşılıyordu. Buz gibi akan su vadiye serinlik ve canlılık veriyordu. Çayın Kırgızistan tarafında Kırgız malcılar (hayvan besleyenler), Kazakistan tarafında da Kazak malcılar hayvan besliyordu. Kazak arkeologlar ise her iki yanda da kazı yapıyordu.

Atlar sürüler halinde ama başıboş dolaşüyor, küçük baş hayvanlar da kendi halinde otliyordu. Birbirlerine çok uzakta yapılmış “malcılara” (hayvan besleyenler) ait birkaç ev dışında yerleşim yoktu. Bunlar da yaz kış burada kalan ve “malcılık” yapan insanlara aitti. Akşamları kazı kampında toplanıyor, sohbetlerin ardından herkes kendi evine veya çadırına dönüyordu. Kazakistan tarafında en yakın yerleşim yeri Merke olduğu için Kazak ya da Kırgızlar gerektiğinde Kırgızistan tarafındaki daha yakın olan köylere gidip ihtiyaçlarını görüyorlardı (Foto. 5-8).

Vadi içinde, eskiden yerleşim yeri olduğu anlaşılan töbeler (tepe) ile kurganlar dışında kalıntı göremedik. Nitekim, 1960 yıllarında bölgede Yeki Aşa (İki-Aşa) ve Ak-Saray denilen alanlarda Kazak arkeologlar tarafından kazı yapıldığı ve Yeki-Aşa ve Ak-Saray Kervansarayları'nın ortaya çıkartıldığını kaynaklardan öğrendik⁶⁰. Ancak, adı geçen kervansaraylar kazı ekiplerince, “Karahanlılar döneminin Orta Asya'daki kervansaraylarına hiç benzemediğini ve kervansaraydan çok eve benzediklerini” ifade etmelerine rağmen, Göktürk dönemine değil de, XI-XIII. yy.'a Karahanlılar dönemine tarihlemekteydi. Ayrıca, yer yer hayvan besleyenlere ait “koyma”lara (ağıl) rastladık (Şek.1-b). Koyma denilen ağıllar az sayıda da olsa, Miñ Bulak'ın üst tarafında, dağın sırtında yer alan düz alanlarda da vardı.

İlgimizi çeken enteresan yerlerden biri nevrüz yapılan yerdi: Burada, geriden bakıldığında koç'a benzeyen doğal bir kaya yer almaktaydı. İnsanlar bu kayayı kutsal saydıkları için, çevrede yaşayan göçebeler ve hayvan besleyiciler Nevruz'da buraya geliyor, Nevruz'u burada kutluyorlarmış. Görünüş bakımından koç-koyuna benzeyen taş burada yaşayanlar arasında kiyeli (kutsal-ıduk) sayılmaktaydı (Foto. 9).

Miñ Bulak'da vadi dışında ve içinde çok sayıda kurgan mevcuttur. Sayın Dosimbayeva'nın “yılda ancak birkaç tanesini kazabildiklerini” söylediği kurganları yine aynı titizlikle tekrar kapattığını gördük. Yapılan kazılarda da çürümüş insan kemiği kalıntıları ve seramik dışında fazla bir şey bulamadıklarını ifade etti. Biz de o andaki kazılarda ortaya çıkan birkaç kurganı ve daha önceden çıkartılmış seramik parçalarını görüntüledik ve ölçülerini aldık (Foto. 5-7).

Kazısı yapılan kurganların vadi dışında bulunanları daha büyük çaplıdır. Yine vadi dışındaki kurganlar üzerinde bulunan taş heykel (balbal) sayısı daha fazladır. Her nedense vadi içindeki kurganlarda günümüzde fazla taş heykel yoktu. Yine vadi dışındaki kurganlarda heykel sayısı da çoktur. Her kurganda bazen iki, bazen de

daha fazla heykel yer almaktadır. Sayın Dosimbayeva kendince bunları “karı-koca, anne-kız”, bazen de “karı-koca ve çocuğu” şeklinde “bir aile” olarak nitelendirmektedir (Foto. 10-11)

Kurganlardan çıkartılan örneklerine göre Göktürk dönemi seramikleri arındırılmış kilden yapılmıştır. Sırsız yayvan kaplar ve küçük kâse (kese) şeklindedir. İçlerinde yayvan ve derin karınlı tabak şekilli olanlar da vardır. Ama diğerlerine oranla sayıca daha azdır. Her iki grup seramiklerin de kenarları (fisto) düzdür. Eğri büğrü dış hatlarından el ile yapıldıkları, çark kullanılmadığı görülmektedir. Sadece tabanlarının düzgün oluşundan, kesiminde ip veya tel gibi bir alet kullanıldığı anlaşılmaktadır⁶¹.

Kurganlar dışında, özellikle dağların üzerinde kutsal kayalar da yer almaktadır: “Adak tasdarı” (adak taşları) diye isimlendirilen bu kayalardan biri üzerinde Runik alfabeli Göktürk yazısı, bir diğerinde de Sayın Dosimbayeva’nın “dağ, göl” vb. kozmolojik anlamlar yüklediği bir takım şekiller bulunmaktadır (Foto: 12).

Miñ Bulak’da, dağların üzerindeki ova ve vadilerde petroğlifler (kaya resmi) de mevcuttur: Masa Tav ve Miñ Bulak Vadisi girişinde bulunan petroğlifler sayı açısından oldukça fazladır. Koyun, keçi, dağ keçisi, geyik, avlanan insanlar ve damgalardan (tamga) meydana gelen resimler Türklerin İlk Çağlardan beri bu bölgede yerleşik bulduklarının en iyi göstergesidir. Damgalar ise bu bölgede hangi Türk boylarının ne zamandan beri yaşadığını göstermesi bakımından da çok önemlidir⁶².

IV-DEĞERLENDİRME VE SONUÇ:

Göktürkler döneminden bugüne gelebilen fazla şehir yoktur. II. Göktürk imparatorluğu’nu kuran Kutluğ Kağan (İlteriş Kağan)’ın oğlu Bilge Kağan ve küçük kardeşi Köl-Tigin Kağan zamanında, Bilge Kağan etrafı surla çevrili bir şehir kurmak istediğinde Vezir Tonyukuk kendisini uyarmış ve şu öğüdü vermişti “Eger surla çevrili bir şehirde yerleşir ve bir kere yenilirsen esir olursun. İçinde Buda’ya ve Lao-tse’ye mabed yaptırırsan, onlar insanlara uysallığı ve miskinliği telkin ederler. Bu savaşçılara uymayan bilimdir”. Bunun üzerine hakan projesinden vazgeçmiştir⁶³.

Tarihçilerin verdiği bilgilere göre Batı Göktürklerin (M. S. V-VIII. yy.) başkenti Bing-Yul adıyla da tanınan⁶⁴ Miñ Bulak’tı⁶⁵. Daha sonrasında bölge Karluklar, Türgişler, Oğuzlar ve Karahanlıların toprakları haline gelmiştir. Bu nedenle bölgenin Türk tarihi İlk Çağlardan itibaren başlamaktadır. XIII. yüzyılda Moğollar bölgeyi ele geçirdiğinde her yeri yakıp yıkmıştır.

Yine tarihçilerin verdiği bilgilere göre, Miñ Bulak Şaş (Taşkent)'in kuzeyinde yer almaktaydı⁶⁶; Kaynaklara göre, “Batı Göktürkler “Mukan’ın oğlu Ta-lo-pien başkanlığında birleşmiş, Töles Boyları, Kui-tsu (Kuca) ve bütün Batı bölgeleri ona itaat etmişlerdi”⁶⁷. Ayrıca, Wu-sun’ların eski topraklarını tamamen ele geçirmişlerdi. Merkezlerini de Shih-kuo (Taşkent)’nun kuzeyindeki Ch’ien-ch’üan’⁶⁸e (Ming-bulak / Bin pınar) nakletmişti. Onun Batı bölgelerinin bütün prensleri, ilteber ve tudunların emrine girmişlerdi. Üstelik bir tudunu onları teftiş yoluyla idare için göndermişti ve bu şekilde onların vergilerini kontrol ediyordu. Batı Jung’larının zenginliği (Batıdan Çin’e giden vergi miktarı azalmıştır) kalmamıştı⁶⁸.

Fransız tarihçi Edouard Chavannes Miñ Bulak’ı şöyle tarif etmektedir, “...Tokmak şehrinin batısına doğru dört yüz li gidilince Ch’ien-ch’üan’a (Min Bulak) varılır. Uzunluğu 200 li’den fazladır. Güneyinde karlı dağlar vardır (İskender Dağları). Diğer üç tarafı birbirine ulanıp giden vadilerle kaplıdır. Orada pek çok bulak ve kaynak vardır. Min Bulak denmesinin sebebi de budur. Tu-küe (Türk) hakamı her yıl buraya yaylaya gelir. Küçük çan ve halkacıklarla süslü, insanlara alışık geyik sürüleri vardır. Batıya doğru yüz li daha gidilince Ta-lo-se (Talas) şehrine varılır...”.

Tarihçiler Min Bulak’ın yer aldığı Ektağ’ın (Altındağ) neresi olduğu konusunda çelişkili bilgiler vermektedir: Orta Asya tarihçileri bugüne dek daha çok araştırma yaptıkları bölgelere göre bilgiler sunmuşlardır. “Avrupalıların XX. yüzyıl başlarında, Türk tarihinden önce Moğol tarihini öğrendiklerinden Orta Asya’da yaşayan tüm kavimlerin tarihlerini, âdetlerini, oturdukları yerleri buna göre tayin etmeye çalıştıkları, bu nedenle de Ektağ’ın Moğol-Altay Bölgesi’nde olduğunu savunan” tarihçilerin bu yanlışlığı dile getiren L. Ligeti bile⁶⁹, yanlışlığa düşerek, belki de kendisi de aynı yöreyi araştırdığından, Çin kaynaklarının verdiği bilgilere de güvenerek, Kuça’nın kuzeyinde olduğunu” iddia etmektedir⁷⁰. Halbuki uzun uzun anlatımına yer verdiği Zemarkhos’un hatıralarını naklederken O’nun Kök Türk yabgusu ile Elektağ’daki başkentinde görüşmesinin ardından Talas yakınlarında İran elçisi ile görüştüğünü⁷¹, bir başka anlatımında da Zemarkhos’un Talas yönünde yoluna devam ettiğini” anlatır⁷². Dolayısıyla L. Ligeti’nin Talas’ın nerede olduğunu bilmediği, Doğu Türkistan’da, Kuça yakınlarında olduğunu iddia etmesinden anlaşılmalıdır⁷³. Aynı hatayı son yıllarda kitapları Türkçe’ye çevrilen ve Orta Asya ilgili görüşlerine çok önem verilen Jean-Paul Roux’da tekrarlar; “567’de Maniaş Kafkasya’ya geçer ve Konstantinopolis’e gelir. “İskit alfabesiyle” yazılan bir mektup taşımaktadır. Bizans kralını selamlar ve ona armağanlar sunar, dört

hükümdarlığa bölünmüş Tu-ki'lerin (Türklerin) elinden kurtulan ve Avrupa'ya sığınan Avarlardan da söz eder. Maniaş 568 Ağustosuna kadar İmparatorun yanında kalır sonra Zemark'ın yönetiminde pek çok Yunanlı elçi eşliğinde ülkesine geri döner. Türklerin ülkesine gelince Bizanslı iki ateş arasından geçerek arındırılır, daha sonra İstemi'nin bulunduğu "Altın Dağı'na" götürülür, bu dağın adından anlaşıldığı üzere Altay Dağı zinciri içindeki Altay Dağı olması gerekir." diye anlatır⁷⁴.

Aynı konuda Fransız tarihçi Edouard Chavannes en doğru teşhisi koyar ve "...İstemi ve Tardu Kağanların otağlarının Altaylarda bulunması fazlasıyla ihtimal dışıdır. Çünkü Batı Türkleri en kudretli oldukları dönemde doğuda Altaylara kadar yayılabilmişlerse, bu ancak Kata İrtiş ve Altaylar arasında yaşayan Karluklar ile daha önce Altaylarda yaşayan Sir-Tarduşları hakimiyeti altına almakla mümkün olabilirdi ama Batı Türkleri başka yerlerde yaşıyorlardı. ...ve nihayet Bizanslı elçilerin İstemi Kağanı, bilahare Tardu'yu ziyaret ettikleri dağ Ektağ değil miydi? Bu bakış şekli benimsenirse, Kuça'nın kuzeyindeki dağların ötesinde yer alan Tekis Nehri vadisinin Batı Türklerinin ilk kağanlarının ikametgâhı olduğu sonucu ortaya çıkar" der⁷⁵.

Bizans elçisi Valentin'in Tardu'yu ziyaretiyle ilgili olarak bilgi verdiği bir başka bölümde de, "...Valentin ve beraberindekiler derhal yanaklarını çizdiler ve arkasından Dilzibil'un (İstemi Kağan) cenaze törenini izlediler. Türksant, tören sırasında babasının ruhuna sağlığında bindiği atları ve ayrıca merhumu taşımakla görevlendirdiği dört esiri kurban etti. Valentin daha sonra Türksant'ın Ektel dağında oturan öz kardeşi Tardu'nun yanına gitti. Bu dağ daha önce sözü edilen Zémarque'nin Dilzibil'u ziyaret ettiği dağ ile aynıdır. Görünüşe göre bu dağ, Yalduz Vadisi'nden kuzeybatıya çıkarken Kuça'nın kuzeyinde kalan Akadağ'dır" der⁷⁶.

Tüm bu bilgilerden Altay Bölgesindeki, altın anlamına gelen Ekdağ (Altay) ile Miñg Bulak'ın yer aldığı bölgedeki Ektag'ın (Akdağ) birbirinden farklı yerler olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır ki, Ektağ (Akdağ) büyük bir ihtimalle, bugün Kazakistan ile Kırgızistan'ı birbirinden ayıran ve Alatavlar (Aladağ) diye anılan dağ sırası olmalıdır. Makalemize konu olan Miñ Bulak da bugünkü Aladağ sırası üzerinde yer almaktadır.

Bugünkü Kazakistan topraklarında bulunan Miñg Bulak Batı Göktürklerin önemli yerleşim yeri ve başkenti idi: Batı Göktürk dönemi tarihinde Miñ Bulak ve Biñg-Yul şeklinde adlandırılan, bugün de Kazaklar arasında Miñ Bulak şeklinde isimlendirilen ve günümüz Türkçesine Bin Bulak-Bin Pınar (Bulak=pınar) şeklinde tercüme

edebileceğimiz bu şehir ismini muhtemelen çevresinin mümbit bir arazi ile çevrili ve çok sayıda küçük su kaynağı veya ırmaklarla sulanmasından almaktaydı. Dolayısıyla çoğalmak, yaşamak ve savunmak için uygun bir alandı. Bir süre sonrasında da Türkler buradan çıkarak çevrede kendileri için daha uygun yerler bulacaklardı. Bu nedenle Miñ Bulak en erken tarihli Türk şehirlerinden birisidir.

Miñ Bulak (Ming Yul) hakkında, Macar tarihçi L. Lıgeti'nin Bizans elçisi Zemarkhos'un anlattıklarına dayanarak bilgi edinebilmek mümkün değildir⁷⁷. Jean-Paul Roux ise Zemark'ın "... ipek kumaşlardan, altın ve gümüş kap kacaktan, muhteşem mobilyalardan" çok etkilendiğini belirtmekten başka bilgi vermez⁷⁸. E. Chavannes ise kısa bilgi verir fakat Ektağ'ın Aladağlar (Alatavlar) olduğuna işaret eder⁷⁹. Buna karşılık Çinli rahip Hsüan-Tsang'ın verdiği bilgiler daha açıklayıcıdır. Merhum Faruk Sümer ise bu konuda çok daha geniş bilgi verir⁸⁰.

Faruk Sümer'in yazdıklarına göre, "Hüen-Çang Sûyab'dan ayrılıp batı yönüne giderken çoğunun adlarını vermediği bir çok şehirler gördü. Bu şehirler reisler tarafından idare ediliyor ve Kağan'a bağlı bulunuyorlardı. Bu şehirlerin halkı Su-li yani Soğd (=Suğdak) idiler. Bunların otuz iki harfli bir alfabeleri, dillerine dâir lügat kitapları ve edebiyatları olduğunu söyleyen Hüen-Çang, Soğdların çiftçilik ve ticâretle ile geçindiklerini de belirtir.

Yine batıya doğru 200 km. giden Hüen-Çang, Ping -Yu (Bin pınar=Bin Göl) adlı yere geldi. Rahip burada bir çok pınarlar, gölcükler yüksek ve yaprakları enli ağaçlardan oluşan ormanlar gördü. O bu münasebetle diyor ki: "baharın, türlü çiçekler bu yöreyi süslü bir halı haline getirir." Bin göl (Pınar) Batı Göktürk Kağanlarının yaylaklarından biri idi". Rahip Bin Göl'de pek çok geyik olduğunu bunlardan birçoğunun boynunda çanlar ve halkaların görüldüğünü ve bunların avlanmalarının Kağan tarafından şiddetle yasaklandığını bildiriyor. Bu husus, Kaşgarlı'nın bahsettiği bir gelenekle ilgilidir. Bu müellife göre, bir hayvan sahibi tarafından yünü kırılmayarak, sütü sağılmayarak yük vurulmayarak korunur. Bu adak olarak yapılır. Böyle hayvana "ıduk" denilir. Iduk, mübârek demektir. Anlaşıldığına göre Bin Göl'deki boyunlarına çan takılmış geyikler de ıduk idiler. Bin Göl'ün (Miñ Bulak) şimdiki Evliya Ata'nın yetmiş beş kilometre doğusunda bulunduğu tahmin edilmektedir" der.

Sayın Sümer aynı eserin dipnotunda⁸¹, "XI yüzyılın Gazneli müelliflerinden Gerdizi eski kaynaklara dayanarak aşağı Çu Irmağı'nın sol kıyısındaki köylerden bahsederken *bu köylerin yanındaki dağı Türkler'in uğurlu saydıklarını, bu dağın üzerine and içtiklerini ve Ulu Yaradan'ın orada oturduğuna inandıklarını*

*bildirir*⁸². Minonkiy'in de dediği gibi⁸³ Türgiş hükümdarı Su-lu Kağan'ın korusu bu dağ veya bu dağın bir kısmı olabilir. Taberî, Su-lu Kağan'ın 119 (737) yılında Araplara karşı giriştiği meşhur sefer dolayısı ile şunları yazıyor: “Ali b. Muhâmed yaşlıların şunları anlattıklarını bildirdi. Onlar şöyle söylediler: (Huttâ Hakimi) İbnü's-Sâî'ci Nevâket'te bulunan Hakana (Horasan vâlisi) Esed'in Huttal'a girdiği ve askerini varlığı anlaşılamayacak bir halde dağıttığını bildirdi. Mektup Hakan'a ulaşınca askerlerine hazırlanmalarını emretti. Hakan'ın bir çayırılığı ve bir korusu (dağı) vardı ki, buralara kimse yaklaşamaz, oralarda kimse avlayamazdı. Bunlar sefer için korunurdu. Sefer zamanı üç gün çayırılık ve üç gün de dağa girilmesine izin verilirdi. Böylece hazırlandılar; hayvanlarını otlattılar; av hayvanlarının derilerini sepileyip ondan yancıklarını (azık torbası) yaptılar. Hakan gemli ve eğerli soy atını (berd-hûn) isteyip bindi, bir koyun kestirip terkiye bağlattı ve içinde bir miktar tuz bulunan keseyi de kemerine soktuktan sonra her askerin böyle yapmasını buyurdu ve “Hutal'da Arablar ile karşılaşacağınız zamana kadar azığınız budur” dedi⁸⁴. Bu dağdan Çin kaynağında da bahsedilmesi oranın yabancı ülkelerde dahi tanınmış, ünlü bir yer olduğuna şüphe bırakmıyor: “Kırk Li daha batıda Soey-Çe (Sûyâb) şehrine varılır. Şehrin kuzeyinde Soey-Çe (Çu) Irmağı vardır. Bu ırmağın 40 Li kuzeyinde ise Kle-Tan dağı bulunur. On-Ok (Batı Gök Türkler) kağanının beylerinin tayinini burada yapması bir gelenektir”⁸⁵. Mamafih Türkler'in başka tabiat varlıklarını da ıduk saydıklarını biliyoruz. Mesela Gerdîzî İrtiş boylarında yaşayan Kimekler'in bu ırmağı ululadıklarını, ona yükündüklerin, yani secde ettiklerini ve hatta onu kendi rableri (Khuday) tanıdıklarını yazar⁸⁶”.

Sayın Sümer'in, “Bu dağdan Çin kaynağında da bahsedilmesi oranın yabancı ülkelerde dahi tanınmış, ünlü bir yer olduğuna şüphe bırakmıyor: “Kırk Li daha batıda Soey-Çe (Sûyâb) şehrine varılır. Şehrin kuzeyinde Soey-Çe (Çu) Irmağı vardır. Bu Irmağın 40 Li kuzeyinde ise Kle-Tan dağı bulunur. On-Ok (Batı Gök Türkler) kağanının beylerinin tayinini burada yapması bir gelenektir” şeklinde verdiği bilgi çok önemlidir.

Kaynaklarda, Kazak arkeologların adından sıkça söz ettikleri Han Dağları ile ilgili fazla bilgi yoksa da konu Fransız Tarihçi Chavannes'nin eserinden yapılan Türkçe çevirilerde de yer alır⁸⁷, “Batı T'u-kûe (Türk) Kağanı Ç'u-lo T'ie-le (Töles) reislerini öldürünce, onlara bağlı olan insanlar isyan ederek, birbirlerine koşulup çekip gittiler. K'i-pi Ko-leng, İ-wu-çen mo-ho (baga) Kağan seviyesine kotarılarak otağını T'an-han dağına kurdu; Sie-yen-t'o İ-şi-po'ye ise Ye-tie Kağan unvanı verildi. O da otağını Yen-mo dağına

kurdu” diyerek Tölesleri yenen (Bağa) Kağan’ın otağını “*T’an-han dağına*” (Han Dağı) kurduğunu belirtmektedir.

Aynı yazarın farklı bir isimle Türkçe’ye çevrilen eserinde konu şu şekilde zikredilmektedir, “.40 li Batıda Soei-chei (Süj-âb) şehrine gelinir. “Bu şehir Tokmak’ın yerinde veya hemen yanında bulunmaktadır”. Şehrin kuzeyinde Soei-che Nehri vardır (Tchou nehri) . Nehirden 40 li kuzeyde Kie-tan dağı⁸⁸ bulunur. Burası 10 Boy⁸⁹ Kağanlarının (yani Batı Türk Kağanlarının) başbuğlarını atama geleneğinde adı geçen yerdir. ...Tokmak’ın batısında başlarında Tou-kiue’lere (Türlere) bağlı başbuğların bulunduğu pek çok şehir vardır”⁹⁰

Kazak dostlarımızın sözünü ettiği “Han Dağları” muhtemelen tarihçilerin sözünü ettikleri Ektag olmalıdır: Tarihte “Ektağ –Akdağ” diye anılan bu dağ günümüzde Alataş (Aladağ) (Altın Dağ) diye isimlendirilmektedir. Adının Kazaklar arasında günümüzde hâlâ “Kiyeli Dağ” (kutsal Dağ) diye anılması, Türk kağanlarının bu dağ kutsal sayması ve bu dağdaki başkentte (Miñ Bulak) taç giydiği şeklindeki efsanenin” günümüze kadar gelmiş olması çok önemlidir.

Sonuç olarak, Rus ve Kazak bilim adamlarının “Türk Kağanatı” dedikleri ve bölge Türk tarihi içinde en iyi bildikleri Batı Göktürkler döneminde inşa edilmiş ve günümüze kadar gelebilmiş fazla şehir bilmiyoruz. Tarihi kaynaklarda en çok adı geçen ama yeri hâlâ bilinmeyen Sûyâb, Çinli rahiplerin verdiği bilgilerden tanınmasına karşılık Batı Göktürklerin başkenti Miñ Bulak veya Miñ-Yul (Bin Pınar), 1985 yılından beri Kazak bilim adamları tarafından kazısı yapılmasına rağmen, bugüne kadar Türkiye de tanınmıyordu.

Jambıl Oblusu’na (Taraz) bağlı Merke Avdanı (İlçesi) sınırlarında ve 60 km. uzaklıkta bulunan Miñ Bulak bugün ıssız bir alan halindedir: Kazak arkeologlardan Sayın Dr. Aiman Dosimbayeva tarafından 1985 yılından buyana burada kazı yapılmaktadır. Bu kazılarda çok sayıda kurgan açılmış, Göktürk dönemine ait seramik ve küçük buluntular ele geçmiştir. Kendisi, “doğa şartlarından dolayı sürekli çalışamadıkları için tespit ettikleri evleri açamadıklarını veya yerini bildikleri halde kazısını yapamadıkları çok fazla yapı bulunduğunu” söylemektedir. Ayrıca, şehrin bulunduğu alanda ve şehrin dışındaki geniş vadilerde çok sayıda taş heykel (balbal) vardır. Sayın Dosimbayeva kazıya başladıkları dönemlerde sayısı 120 kadar olan bu heykellerin bugün ancak 80 kadarının mevcut olduğunu, bir kısmının kendilerinin kazıya başlamadan evvel, o dönem tarihçilerinin teşvikiyle halk tarafından Taraz Müzesi’ne götürüldüğünü veya tarihi eser kaçakçıları tarafından taşındığını ama bugün pek çoğunun yerinde korunduğunu” bildirmiştir. Ulaşılması güç bile olsa şehrin yerinin

bilinmesi Türk Tarihi ve Türk Şehircilik Tarihi açısından çok önemlidir.

Merhum Faruk Sümer Türk şehirleriyle ilgili yorum yaparken, “Türklerin şehirlerde daha ziyade asker ve idareci olarak yaşadıklarını söylemekte ve buna hayret edilmemesi gerektiğini belirterek bunu şu şekilde açıklamaktadır: Çünkü Türkler yerleşik hayata geçtikleri, şehirlerde oturdukları takdirde siyasi hâkimiyetlerini kaybedeceklerine, hatta varlıklarını koruyamayacaklarına inanıyorlardı. Vezir Tonyukuk’un bunu açıkça ifade etmiştir. XI. yüzyılda göçebe Oğuzlar şehirlerde yaşayan eldaşlarını hor ve hakir görüyorlar, yani küçümsüyorlar ve bu yüzden onlara yatuk (tembel) diyorlar, yatuklara mücadele etmeyen, savaş gücünü yitirmiş insanlar olarak gözü ile bakıyorlardı. XIV. yüzyılda, Yakınoğu Moğolları arasında, Mogol’un şehirlerde oturmasıyla ilgili “Cengiz Han yasasına dayandırılan” kuvvetli bir telakki yaygındı. XV. yüzyılda Ak-Koyunlu Devleti kurucusu Kara Yülük Osman Bey’in oğullarına; “Sakin oturarak yaşayışa geçmeyiniz. Çünkü Beylik ve hâkimlik Yörüklük ve Türkmenlik hayatı geçirmekle olur.” diyordu⁹¹.

Kaynaklardan öğrendiğimize göre, Batı Göktürklerin (M. S. V-VIII. yy.) başkenti Binğ-Yul adıyla da tanınan⁹² Miñ Bulak’tı⁹³. Miñ Bulak (Ch’ien-ch’üan) Batı Göktürk Kağanı İstemi Kağan (552-576) zamanında başkent yapılmıştı. 568 yılında da “Bizans elçisi Zemarkhos’u Göktürkçe’de Altındağ anlamına gelen Ek-Tag’daki (Altın Dağ)⁹⁴ merkezinde kabul etmişti”⁹⁵. Yine kaynaklara göre, “Batı Göktürkler “Mukan’ın (Mo-kan) (553-572) oğlu Ta-lo-pien döneminde merkezlerini de Shih-kuo (Taşkent)’nun kuzeyindeki Ch’ien-ch’üan’e (Miñ-Bulak / Bin Pınar) nakletmişti”⁹⁶. Şehir İstemi Kağan’ın oğlu “Tardu (Ta-tu) (576-603) ve yerine geçen C’hu-lo, 600 senesinde Çinlilerin desteğiyle başa geçen K’i-min, 603 yılında da Ch’u-lo zamanında kullanıldı. K’i-min’in 609 yılında Çin sarayında ölümünden sonra yerine geçen oğlu Shih-pi (609-619) ve “611 yılında da Ch’u-lo Kağan’ın Çinlilere bağlanması sonrasında başa geçen, Tardu’nun torunlarından She-kui zamanında varlığını sürdürdü. She-kui’nin ardından Batı Göktürklerin başına geçen T’ong (T’ung) Yabgu (618-630) zamanında da yine başkent yapılmıştı.

Burada araştırma ve kazı yapan Kazak arkeologlar bu bölgenin Miñ Bulak-Bin Bulak olduğunu kabul etmektedir. Ele geçen tarihi eser ve buluntular da bunu doğrulamaktadır⁹⁷. Bu çalışma Türk tarihi ve Türk şehircilik kültürünün ortaya çıkması ve Batı Göktürklerin başkentinin yerinin tesbiti bakımından son derece önem taşımaktadır.

NOTLAR

- ¹ A. Dosimbayeva, **Merke-Yedisu Türklerinin Kiyeli Yeri** (Kazakça)-**Merke-Sakralnaya Zimliya Türkov Jetisu** (Rusça)-**Merke Sacres Space Of The Zhetisu Turks** (İngilizce), “Senim” Taraz, 2002.
- ² K. M. Baypakov-G. A. Ternovaya., **Reznaya Glina Jetisu** (Rusça) / **Carved Clay Of Jetysu**, Almatı, 2004.
- ³ E. Chavannes (Çev. M. Koç), **Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri**, Selenge Yayınları, İstanbul, 2007.
- ⁴ E. Chavannes, *a.g.e.*, s. 42-142, 279.
- ⁵ K. Baybosunov, **Jambıl Onurındaki Tas Müsünder** (Kazakça) / **Kamennie İzvayanniya Jambılski Obastı** (Rusça) / **Stone Sculptures Of Zhambıl Region**, Almatı, “Oner”, 1996; G. Ş. Elukenova, **Oçerk İstorii, Srednevekovi Skulpturi Kazahistana** (Rusça), Almatı, Gılım, 1999; K. M. Baypakov- K. Baybosunov, **Ulu Jibek Jolu Jane Taraz** (Kazakça) / **Velikii Şelkovi Puti i Taraz** (Rusça)/ Geraat Silk Road And Taraz, Taraz, 2001; L. N. Ermolenko, **Serednevekovi Kamenni İzvayanni Kazahstaniski Stenni** (Rusça), Novosibirnik, 2004.
- ⁶ V. Şalekenov-N.O.Aldabergenov (Resim ve Alt Yazılar:R. Bozer), **Ortaçağda Aktöbe, Aktöbe in The Medıval Ages, Orta Gasırdağı Aktöbe**, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 2006.
- ⁷ F. P. Grigoryev-B. A. Volçkov, “Köhne Taraz’ın Tarih ve Arkeoleojisi-İstoriya i Arkeologiya Drevnego Taraza, Kırgız Alatav Dağlarında XI-XIII. Yüzyıl Başına Ait Kervanasarayların Araştırması”, **Taraz 2000**, Taraz: Minyıldıktar Jane Örkenitter Suhbatı”, Taraz Kalasınının 2000 Jıldığına Arnanalasgan Halkaralık Gılmi-Teoriyalk Konferaniyasının Materyaldarı (26-27 Kırküyek, 2002 Jılı), Taraz, 2000, pp. 92-99.
- ⁸ K. M. Baypakov, **Srednevekovie Goroda Kazahstana na Velikom Şelkovom Puti**, Almatı , 1998, p. 90; K. M. Baypakov- K. Baybosunov, *a. g. e.*, pp. 92-99.
- ⁹ R. Şeşen, **İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, Türk Tarih kurumu Basımevi, 2001, s. 65.
- ¹⁰ 21-24 Mayıs 2006 tarihinde Çeşme’de (İzmir) düzenlenen “I. Uluslararası Avrasya Arkeolojisi Sempozyumu”nda tanıştığımız, Merkezi Almatı’da bulunan A. Kh. Margulan Adındaki Arkeoloji Enstitüsü’nde görevli arkeolog Sayın Dr. Aiman Dosimbayeva, kendisine Min Bulak’ın yerini sorduğumuzda “orada kazı yaptığını söylemiş ve bizi kazısına davet etmişti”.
2007 Yılı Ağustos ayında Türk Tarih Kurumu adına, “Kazakistan’daki Türk Eserlerinin Envanteri Projesi” kapsamında, 2003-2004 yılında yaptığımız araştırmalarda eksik kalan çalışmalarımızı tamamlamak ve yeni araştırmalar yapmak üzere Kazakistan’a gitik. Sayın Dosimbayeva bizi misafir etti: Çu havzası ve Yedisu Bölgesi’nde yaptığımız araştırmalarda

---

bize bizzat eşlik etti ve kendisinin kazı yaptığı Caysan Bölgesi ile Miñ Bulak'ı gezdirdi. Kazakistan'a gitmemizi sağlayan Türk Tarih Kurumu eski Başkanı Sayın Prof. Dr. Yusuf Hallaçoğlu, A. Kh. Margulan Adındaki Arkeoloji Enstitüsü Müdürü ve Kazakistan İlimler Akademisi Üyesi Sayın Prof. Dr. Karl Baypakov ve aynı Enstitüde görevli Sayın Dr. Aiman Dosimbayeva ve Taraz Eski Eserler Dairesi Başkanı sayın Ali Bek ile Taraz Eski Eserler Dairesi Müdürü Sayın Didar Orazbekov'a sonsuz teşekkür ederim.

- ¹¹ A. Dosimbayeva, **Merke-Yedisu Türklerinin Kiyeli Yeri** (Kazakça), Taraz, 2002; A. Dosimbayeva, **Zapatni Türkiski Kağanat Kultürnoi Nasledni Kazahskoi Stenni**, Ministeristovo Obrazovanya i Nauki Respubliki Kazahistan İnstitut Arheologi İm. A. H. Margulana, Türkiskonni Lasnedni, (Rusça), Almatı, 2006; A. Dosimbayeva, **Kultürni Kompleks Türkiski Koçevnikov Jetisu II.-V. yy.** (Po Materialam Arheologi), (Rusça), Almatı, 2007.
- ¹² Sayın A. Dosimbayeva Miñ Bulak şehri dışında, Batı Göktürklerin yerleşim alanı olan Alatavlar'ın eteğindeki **Caysan Bölgesi**'nde de kazı yapmaktadır: Günümüzde Merki (Taraz)'ye bağlı, denizden yaklaşık 3000 metre yükseklikte, **Caysan Bölgesi**'nde 1987 yılından buyana yürütülen ve yerinde gördüğümüz araştırma ve kazı çalışmaları, yaklaşık 100 hektardan daha büyük bir alanda devam etmektedir. Türk dönemine ait çok sayıda kurgan (yer altı oda mezarları), taş heykel (balbal), sunak taşları ve petroglif (kaya resimleri) (Neolitik devir-M.Ö. 2000 yılları) bulunmuştur. Bu alandan toplanan taş heykellerin (balbal) bir kısmı bugün Taraz Müzesi'nde sergilenmekte, büyük bir bölümü de yerinde korunmaktadır.
- ¹³ Sayın Dosimbayeva tarafından İstanbul Türkiyat Enstitüsü Dergisi'nde konuyla birkaç makale yayımlandığını duyduk Ancak, adigeçen makaleleri elde edemediğimiz için burada veremiyoruz.
- ¹⁴ Amacımız Batı Göktürk Dönemi'nin tarihini yazmak değil, Miñ Bulak'ın günümüzdeki durumunu ortaya koyabilmektir. Bu maksatla, Sanat Tarihçi bakışıyla, tarihi kaynaklardan konuyla ilgili derleme yapmaya çalıştık.
- ¹⁵ S. Gömeç, **Kök Türk Tarihi**, Türksöy Yayınları No: 8, Ankara, 1997, s. 5, 8-11; L. N. Gumiliev (Çev. D. Ahsen Batur), **Eski Türkler**, Selenge Yayınları, Dördüncü Baskı, İstanbul, 2003, s. 41-59; E. Chavannes, *a. g.e.s.* 23-26.
- ¹⁶ A. Taşağıl, **Gök-Türkler**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1995, s. 13-35.
- ¹⁷ S. Gömeç, *a.g.e.*, s.8-24; A. Taşağıl, *Gök-Türkler*, s. 13-35; Jean-Paul Roux, **Orta Asya Tarih ve Uygarlık**, Kabalcı Yayınevi; 171, İnceleme Dizisi: 31, İstanbul, 1999, s. 135; L. N. Gumiliev, *a. g.e.*, s. 191-210.
- ¹⁸ S. Gömeç, *a.g.e.*, s. 36-95; Jean-Paul Roux, *a.g.e.*, s. 144-151; E. Chavannes, *a.g.e.*, s. 23-26.
- ¹⁹ A. Taşağıl, *Gök-Türkler*, s. 106.
- ²⁰ Jean-Paul Roux, *a.g.e.*, s. 135.
- ²¹ E. Chavannes, *a.g.e.*, s. 299'da "Altın tepe" olarak tercüme eder.

- ²² L. Ligeti (Çev. Sadrettin Karatay), **Bilinmeyen İç Asya**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları:527, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1986, s. 59-73; E. Chavannes, *a.g.e.*, s. 298-304.
- ²³ S. Gömeç, *a.g.e.*, s. 16-25; A. Taşağıl, *Gök-Türkler*, s. 85; L. Ligeti, *a.g.e.*, s. 59, 70; H. Palaz Erdemir, **VI. Yüzyıl Bizans Kaynaklarına Göre Göktürk-Bizans İlişkileri**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2003, s.21-36, 46-47.
- ²⁴ S. Gömeç, *a.g.e.*, s. 25.
- ²⁵ E. Chavannes, *a.g.e.*, s. 299; H. Palaz Erdemir, *a.g.e.*, s.21-36, 46-47.
- ²⁶ L. Ligeti, *a.g.e.*, s. 65; E. Chavannes, *a.g.e.*, s. 301-302.
- ²⁷ L. N. Gumiliev, *a.g.e.*, s. 76.
- ²⁸ S. Gömeç, *a.g.e.*, s. 25-36; A. Taşağıl, *Gök-Türkler*, s. 85-93.
- ²⁹ E. Chavannes, *a.g.e.*, s. 301-302.
- ³⁰ Jean-Paul Roux, *a.g.e.*, s. 140.
- ³¹ S. Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, s. 25-36.
- ³² S. Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, s. 25-36; Jean-Paul Roux, *a.g.e.*, s. 140-142.
- ³³ A. Taşağıl, *Gök-Türkler*, s. 92; A. Taşağıl, **Gök-Türkler-II (Fetret Devri 630-681)**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1999, s. 5-10.
- ³⁴ S. Gömeç, *a.g.e.*, s. 25-36; A. Taşağıl, *Gök-Türkler*, s. 85-93.
- ³⁵ L. Ligeti, *a.g.e.*, s. 73; H. Palaz Erdemir, *a.g.e.*, s. 30-35.
- ³⁶ S. Gömeç, *a.g.e.*, s. 38-39.
- ³⁷ A. Taşağıl, *Gök-Türkler*, s. 92.
- ³⁸ Z. V. Togan, **Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi**, C. I, İstanbul, 1942-47, s. 96.
- ³⁹ F. Sümer, **Eski Türklerde Şehircilik**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 1984, s. 23.
- ⁴⁰ E. Chavannes, *a.g.e.*, s. 328-329.
- ⁴¹ E. Chavannes, *a.g.e.*, s. 328-329.
- ⁴² S. Gömeç, *a.g.e.*, s. 38-39; A. Taşağıl, *Gök-Türkler*, s. 93.
- ⁴³ F. Sümer, *a.g.e.*, s. 22-23; A. Taşağıl, *Gök-Türkler*, s. 93; Jean-Paul Roux, *a.g.e.*, s. 142-143.
- ⁴⁴ E. Chavannes, *a.g.e.*, s. 253.
- ⁴⁵ L. Ligeti, s. 74-89; Jean-Paul Roux, *a.g.e.*, s. 135, 143-144; L. N. Gumiliev, *a.g.e.*, s. 209-210.
- ⁴⁶ E. Chavannes, *a.g.e.*, s. 254.
- ⁴⁷ Jean-Paul Roux, *a.g.e.*, s. 144; E. Chavannes, *a.g.e.*, s. 252-256.
- ⁴⁸ L. Ligeti, *a.g.e.*, s. 89.
- ⁴⁹ C. P. Tolstov, "Goroda Guzov, İstoriko- Etnografiçeskiye Etudı ", **Sovetskaya Etnografiya**, Akademiya Nauk Soyuzu SSR, 3, Moskva-Leningrad (Rusça), 1947, p.55.
- ⁵⁰ C. P. Tolstov, *a.g.e.*, p. 55.
- ⁵¹ Muhtemelen Aral Gölü kastedilmektedir.
- ⁵² C. P. Tolstov, *a.g.e.*, p. 55.

-
- ⁵³ Kazakistan Arkeoloji Enstitüsü'nden Türk Kağanlı (Göktürk Dnemi) Arkeolojisi sorumlusu sayın Dr. Ayman Dosimbayeva'nın 26.05.2007 tarihinde İzmir'de şifâhen verdiği bilgilere göre.
- ⁵⁴ E. Chavannes, *a.g.e.*, s. 137.
- ⁵⁵ E. Chavannes (Çev. M. Sirman, Yay. Haz. E. K. Ermetin - G. Yücekal), **Batı Türklerine Dair Belgeler ve Ek Notlar Batı Türkleri Tarihi, Batı Türklerine Dair Belgeler (1.kitap) ve Ek Notlar (2. Kitap), St. Petersburg 1903 ve Leiden 1904**, Töre yayın Grubu, Ön-Türk Uygarlığı Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 2006, s. 10.
- ⁵⁶ Muhtemelen "on ok" denilmek istenmektedir.
- ⁵⁷ E. Chavannes, *a.g.e.*, s. 167, dipnot: 84.
- ⁵⁸ E. Chavannes, *a.g.e.*, s. 167, dipnot: 84.
- ⁵⁹ E. Chavannes, *a.g.e.*, s. 167.
- ⁶⁰ F. P. Grigoryev –B. A. Volçkov, *a.g.e.*, pp. 92-99.
- ⁶¹ Göktürk Dönemi seramiklerine ait bir makalemiz yayına hazır hale getirilmiştir.
- ⁶² Sözü edilen kutsal taşlar ve petrogliflerle ilgili bir makalemiz yayına hazır hale getirilmiştir.
- ⁶³ László Rásonyi, **Tarihte Türklük**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 39, Ankara, 1971, s. 98.
- ⁶⁴ L. Ligeti, *a.g.e.*, s. 89.
- ⁶⁵ S. Gömeç, *a. g. e.*, s. 27, 39.
- ⁶⁶ S. Gömeç, *a. g. e.*, s. 27, 39.
- ⁶⁷ A. Taşağıl, *Gök-Türkler*, s. 106.
- ⁶⁸ A. Taşağıl, *Gök-Türkler*, s. 109.
- ⁶⁹ L. Ligeti, *a.g.e.*, s. 69.
- ⁷⁰ L. Ligeti, *a.g.e.*, s. 69-70.
- ⁷¹ L. Ligeti, *a.g.e.*, s.66.
- ⁷² L. Ligeti, *a.g.e.*, s. 67.
- ⁷³ L. Ligeti, *a.g.e.*, s. 70.
- ⁷⁴ Jean-Paul Roux, *a.g.e.*, s. 137.
- ⁷⁵ E. Chavannes, *a.g.e.*, s. 300-301.
- ⁷⁶ E. Chavannes, *a.g.e.*, s. 304..
- ⁷⁷ L. Ligeti, *a.g.e.*, s. 65.
- ⁷⁸ Jean-Paul Roux, *a.g.e.*, s. 48, 137.
- ⁷⁹ E. Chavannes, *a.g.e.*, s. 300-304.
- ⁸⁰ F. Sümer, *a.g.e.*, s.18-19.
- ⁸¹ F. Sümer, *a.g.e.*, s.18-19, dipnot:37.
- ⁸² Zeynü'l-ahbar, Yayınlayan A. Habîbî, Tahran, 1347, p. 279 (F. Sümer, *Eski Türklerde Şehircilik*, s.18-19, dipnot:37'den naklen).
- ⁸³ The Region Of The World, GMNS, London 1937, s. 290 (F. Sümer, *Eski Türklerde Şehircilik*, s.18-19, dipnot:37'den naklen).
- ⁸⁴ Târihu-r-rusul ve 'İmulûk, M. J. De Goeje, Leiden, 1964, II. s. 1593 (F. Sümer, *Eski Türklerde Şehircilik*, s.18-19, dipnot:37'den naklen).

- ⁸⁵ E. Chavannes, Documents, s. 10. (F. Sümer, *Eski Türklerde Şehircilik*, s.18-19, dipnot:37'den naklen).
- ⁸⁶ Zeynü-l-ahbâr, s. 258 (F. Sümer, *Eski Türklerde Şehircilik*, s.18-19, dipnot:37'den naklen).
- ⁸⁷ E. Chavannes, *a.g.e.*, s. 137.
- ⁸⁸ Bugünkü Kazakçada Kie (kiye)= Kut, kutsallık > Kieli (kiyeli) =kutsal, mukaddes mânâsına gelir (Bkz. K. Koç-A. Bayniyazov-V. Başkapan, **Kazakça-Türkçe Sözdik**, Hoca Ahmet Yesevi Adındaki Halkaralık Kazak Türk Üniversitesi Türkistan, 2003, s. 206). Eski Türkçede buna “ıduk” (kutsal) denir. “**Kie-Tan Dağı**” kelimesinin de (Tan>Han) **Kutsal Han Dağı** anlamına geldiğini düşünüyoruz.
- ⁸⁹ Muhtemelen “on ok” denilmek istenmektedir.
- ⁹⁰ E. Chavannes, *Batı Türklerine Dair Belgeler ve Ek Notlar Batı Türkleri Tarihi, Batı Türklerine Dair Belgeler*, s. 10.
- ⁹¹ F. Sümer, *a.g.e.*, s. 21.
- ⁹² L. Ligeti, *a.g.e.*, s. 89.
- ⁹³ S. Gömeç, *a. g. e.*, s. 27, 39.
- ⁹⁴ E. Chavannes, *a.g.e.*, s. 299'da “Altın tepe” olarak tercüme eder.
- ⁹⁵ L. Ligeti, *a.g.e.*, s. 59-73; E. Chavannes, *a.g.e.*, s. 298.
- ⁹⁶ A. Taşağıl, *Gök-Türkler*, s. 106.
- ⁹⁷ A. Dosimbayeva, *Merke-Yedisu Türklerinin Kiyeli Yeri*,” Taraz, 2002; A. Dosimbayeva, *ZapatniTürkiski Kağanat Kültürmoi Nasledni Kazahskoi Stenni*, Almatı, 2006; A. Dosimbayeva, *Kulturni Kompleks Türkiski Koçevnikov Jetisu II.-V.yy. (Po Materialam Arheologi)*, Almatı, 2007.

KAYNAKLAR

- BAYBOSUNOV K. (1996), **Jambıl Onurındaki Tas Müsünder** (Kazakça) / **Kamennie İzvayanniya Jambılski Oblastı** (Rusça) / **Stone Sculptures Of Zhambıl Region**, Almatı, “Oner”.
- BAYPAKOV K. M. - K. Baybosunov (2001), **Ulu Jibek Jolu Jane Taraz** (Kazakça) / **Velikii Şelkovi Puti i Taraz** (Rusça) / **Geraat Silk Road And Taraz**, Taraz.
- BAYPAKOV K. M. -G. A. Ternovaya (2004), **Reznaya Glina Jetisu** (Rusça) / **Carved Clay Of Jetysu**, Almatı.
- BAYPAKOV K. M. (1998), **Srednevekovie Goroda Kazahstana na Velikom Şelkovom Puti**, Almatı.
- CHAVANNES E., (2007), **Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri**, (çev. M. Koç), Selenge Yayınları, İstanbul.
- CHAVANNES E. (2006), **Batı Türklerine Dair Belgeler ve Ek Notlar Batı Türkleri Tarihi, Batı Türklerine Dair Belgeler (1.kitap) ve Ek Notlar (2. Kitap), St. Petersburg 1903 ve Leiden 1904**, (çev. M. Sirman, yay. hzl. E. K. Ermetin-G. Yücekal), Töre yayın Grubu, Ön-Türk Uygurlığı Araştırmaları Merkezi, İstanbul.

-
- DOSİMBAYEVA A. (2007), **Kulturni Kompleks Turkiski Koçevnikov Jetisu II.-V. yy.** (Po Materialam Arheologi), (Rusça), Almatı.
- DOSİMBAYEVA A. (2002), **Merke-Yedisu Türklerinin Kiyeli Yeri (Kazakça)-Merke-Sakralnaya Zimliya Türkov Jetisu (Rusça)-Merke Sacres Space Of The Zhetisu Turks** (İngilizce), “Senim” Taraz.
- DOSİMBAYEVA A. (2006), **Zapatni Türkiski Kağanat Kultürnoi Nasledni Kazahskoi Stenni**, Ministeristovo Obrazovanya i Nauki Respubliki Kazahistan İnstitut Arheologi İm. A. H. Margulana, Türkiskonni Lasnedni, (Rusça), Almatı.
- ELUKENOVA G. Ş. (1999), **Oçerk İstorii, Srednevekovoı Skulpturi Kazahistana** (Rusça), Almatı, Gılım.
- ERDEMİR H. Palaz (2003), **VI. Yüzyıl Bizans Kaynaklarına Göre Göktürk-Bizans İlişkileri**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- ERMOLENKO L. N. (2004), **Serednevekovi Kamenni İzvyayanni Kazahstaniski Stenni** (Rusça), Novosibirnik.
- GÖMEÇ S. (1997), **Kök Türk Tarihi**, Türksoy Yayınları No: 8, Ankara.
- GRİGORYEV F. P.–B. A. Volçkov (2000), “Köhne Taraz’ın Tarih ve Arkeoleojisi- İstorya i Arkeologya Drevnego Taraza, Kırgız Alatav Dağlarında XI-XIII. Yüzyıl Başına Ait Kervanasarayların Araştırması”, **Taraz 2000**, Taraz: Mınyıldıktar Jane Örkenitter Suhbatı”, Taraz Kalasınının 2000 Jıldıǵına Arnanalagan Halkaralık Gılımı-Teoriyalk Konferaniyasının Materyaldarı (26-27 Kırküyek, 2002 Jılı), Taraz, pp. 92-99.
- GUMİLİEV L. N. (2003), **Eski Türkler**, (çev. Ahsen Batur) Selenge Yayınları, Dördüncü Baskı, İstanbul.
- KOÇ K. -A. Bayniyazov-V. Başkapan (2003), **Kazakça-Türkçe Sözdik**, Hoca Ahmet Yesevi Adındaki Halkaralık Kazak Türk Üniversitesi Yayını, Türkistan.
- LİGETİ L., (Çev. Sadrettin Karatay), **Bilinmeyen İç Asya**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları:527, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1986.
- RÁSONYI László (1971), **Tarihte Türklük**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 39, Ankara.
- ROUX Jean-Paul (1999), **Orta Asya Tarih ve Uygarlık**, Kabalıcı Yayınevi; 171, İnceleme Dizisi: 31, İstanbul.
- SÜMER F. (1984), **Eski Türklerde Şehircilik**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul.
- ŞALEKENOV V. -N.O.Aldabergenov (2006), **Ortaçağda Aktöbe, Aktöbe in The Medieval Ages, Orta Gasırdaǵı Aktöbe**, (Resim ve Alt Yazılar: R. Bozer)Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara.
- ŞEŞEN R. (2001), **İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Târihu-r-rusul ve’l mulûk, M. J. De Goeje, II, Leiden, 1964, (F. Sümer, *Eski Türklerde Şehircilik*, s.18-19, dipnot:37’den naklen).

TAŞAĞIL A., **Gök-Türkler**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1995.

TAŞAĞIL A., **Gök-Türkler-II (Fetret Devri 630-681)**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1999.

The Region Of The World, GMNS, London 1937, (F. Sümer, *Eski Türklerde Şehircilik*, s.18-19, dipnot:37'den naklen).

TOGAN Z. V., **Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi**, C. I, İstanbul, 1942-47.

TOLSTOV C. P., "Goroda Guzov, İstoriko- Etnografiçeskiye Etudi ", **Sovetskaya Etnografiya**, Akademiya Nauk Soyuz SSR, 3, Moskva-Leningrad (Rusça), 1947.

Zeynü'l-ahbar (Yayınlayan A. Habîbî, Tahran), 1347, (F. Sümer, *Eski Türklerde Şehircilik*, s.18-19, dipnot:37'den naklen).